

Corruptie in ontwikkelingslanden

Dr. M. van Hulten

1 Corruptie: hier en daar en overal

Begrippen als corruptie en ontwikkelingslanden mogen niet zonder meer in elkaars verlengde genoemd worden. Dit wordt weer eens bevestigd in een willekeurig gekozen nummer van het NRC/Handelsblad van 25 juli 1994. Op de eerste pagina staat dat 'de Milanese justitie arrestatiebevelen heeft uitgevaardigd tegen twee top-functionarissen van de Fininvestgroep van de Italiaanse premier Silvio Berlusconi en 21 anderen, verdacht van corruptie in belastingzaken'. Pagina 4 meldt een machtsgreep in Gambia door militairen die 'de corruptie willen aanpakken en de democratie in Gambia willen herstellen'; voorts dat 'Mobutu gezien wordt als de *'chief'* van een nieuwe regering die de corruptie en de anarchie in het land wil aanpakken', terwijl hetzelfde bericht doorgaat met de constatering: 'in Kinshasa wordt gefluisterd dat Mobutu door corruptie een privé-vermogen zou hebben opgebouwd ten bedrage van de buitenlandse schuld van Zaïre, die tot vele miljarden dollars is opgelopen'; een kerngeleerde die Saoudi-Arabië is ontvlucht en asiel heeft aangevraagd in de Verenigde Staten geeft als motief 'schendingen van de mensenrechten in Saoudi-Arabië en de corruptie in zijn land'. Italië komt nog eens aan bod met het bericht: 'farmacie-concern Menarini zegt Italië de wacht aan', het concern wil zijn produktie verplaatsen naar Duitsland. De burgemeester van Florence, waar de belangrijkste fabriek van Menarini staat, ziet het besluit als 'een gevolg van *tangentopoli*', waarna de NRC vervolgt met 'zoals de verzamelde smeergeldschandalen worden genoemd. De farmaceutische industrie heeft miljoenen gulden aan steekpenningen betaald om de prijs van medicijnen hoog te houden of, vaker, om medicijnen toegelaten te krijgen die in andere landen zijn afgewezen als

onnodig, niet effectief of een enkele keer zelfs schadelijk'. (Wat heeft het concern dan in Duitsland te zoeken? Denkt het daar de vroegere Italiaanse omstandigheden terug te vinden?). Het vervolg van dit artikel liegt er ook niet om. 'De farmaceutische industrie heeft genoeg van de incompetentie op het ministerie van gezondheid', aldus een manager uit deze sector. 'In het verleden werden al die problemen op het ministerie nog wel getolereerd, omdat veel bedrijven dankzij hun steekpenningen gigantische winsten hebben gemaakt. Nu kan dat niet meer en wordt ook de werkwijze van het ministerie onaanvaardbaar'. Ten slotte, uit een recensie over een TV-optreden van Frans Swarttouw, citeer ik: 'Hij heeft altijd wel iets bijzonders te vertellen. Zoals gisteravond bijvoorbeeld de constatering dat het betalen van smeergelden en steekpenningen bij grote ondernemingen in Nederland meer en meer gemeengoed dreigt te worden. Uiteraard niet bij de bedrijven waar Swarttouw zelf nog actief is. Die zijn daar in zijn optiek wat te kleinschalig voor.'

Het NRC-nummer van 25 juli is niet uitzonderlijk. De laatste tijd is 'corruptie' vrijwel dagelijks in discussie en dat blijkt uit de Nederlandse pers. Dit nummer van MAB getuigt daar ook van. Dat is een gelukkige ontwikkeling. Corruptie is niet meer iets van een andere wereld (behalve dan bij Swarttouw die het in zijn bedrij-

Dr. M. van Hulten studeerde sociale geografie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is oud-lid van de Eerste en Tweede Kamer en oud-staatssecretaris van Verkeer & Waterstaat. Sinds 1978 werkt hij in de Derde Wereld voor de Nederlandse regering, UNDP en NFO's.

ven niet tegenkomt) of van een andere tijd. Het besef daagt dat het vandaag, onder ons, met ons, en van ons is. Uit dit nummer van de NRC blijkt bovendien dat er geen speciaal verband gelegd kan worden tussen corruptie en ontwikkelingslanden, maar wel dat er verband is met belastingzaken, democratie, anarchie, schending van mensenrechten, fraude, incompetentie, politiek en bedrijven.

2 Corruptie overal: al lang bekend

Overigens was al lang bekend dat corruptie niet alleen voorkomt in relatie tot ontwikkelingslanden.

Op 6 juni 1967 merkte de socialiste Hannie Singer-Dekker in de Tweede Kamer op 'hoeveel ernstiger het verschijnsel van omkoping in Nederland is dan velen voor mogelijk hebben gehouden. Niemand [in de Kamercommissie voor Justitie] twijfelt eraan, dat het gaat om een zeer groot kwaad, dat bezig is ver om zich heen te grijpen' (Van Wijnen, 1992).

(On)aardig is in dit verband te memoreren dat twintig jaar later en nog slechts zeven jaar geleden, in 1987, in een artikelenbundel (SER, 1987) het woord 'corruptie' slechts een keer voorkomt, en dan nog op een voor Nederland ontkennende wijze, waar gemeld wordt:

'Sprekend over het ondernemingsklimaat is 'corruptie' een vast punt van aandacht. Dat normen, waarden en gebruiken met betrekking tot geld en macht vaak anders liggen dan in Nederland is een algemeen bekend feit. Een ondernemer: *'We realiseren ons dat we orders hebben misgelopen door onze rigide opstelling. Dat is dan jammer. Maar enige ethiek bij het zaken doen willen we toch graag handhaven. Bovendien zijn we ervan overtuigd dat wij het op de lange duur winnen van degenen die nu vrijgevig meedoen'*. Anderen 'distantiëren' zich aldus: *'Daar hebben wij niet mee te maken, onze partner kent het land beter dan wij'*.' (cursief in de oorspronkelijke uitgave).

In 1993 blijkt dat een verschuiving in het denken en handelen is opgetreden. Havermans (1993) citeert woordvoerder Ton Huntjens van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO), die zich in een interview beroept op de harde werkelijkheid:

'In grote delen van de wereld kan men geen zaken doen als er niet onder de tafel wordt ge-

schoven. Het is vaak ingebakken in een cultuur. In een land als Indonesië bestaat het niet dat je handel drijft zonder onder tafel te betalen. En wat denkt U dat er op het ogenblik gebeurt in Oost- en Midden-Europa? Daar moet je een hoop centen op zak hebben. Anders kom je er niet binnen.'

'Optreden tegen omkopingspraktijken zou de Nederlandse ondernemer in een 'vervelende positie' brengen ten opzichte van zijn buitenlandse collega's', aldus Huntjens.

En Havermans concludeert:

'Het VNO verdedigt de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven met verve, ook als het om corruptie gaat.'

Uitspraken als deze geven ook aan dat de corruptie-medaille twee kanten heeft. Een partij krijgt steekpenningen, dikwijls iemand in een ontwikkelingsland, maar er is ook een partij die steekpenningen aanbiedt, meestal in de geïndustrialiseerde wereld gevestigd. Beide partijen zorgen evenzeer voor hun eigen belangen.

Overigens stellen ondernemers hier graag dat zij niet de 'omkopers' zijn van autoriteiten in ontwikkelingslanden, maar dat zij worden afgeperst. Zij worden onder druk gezet om 'onder de tafel te schuiven', anders krijgen zij de begeerde order niet. Een subtiel onderscheid waarvan de consequentie overigens dezelfde is: de zakelijke besluitvorming door marktpartijen wordt verstoord, er wordt minder efficiënt gekocht of geïnvesteerd dan mogelijk zou zijn.

Mijn conclusie zal duidelijk zijn: alleen omdat MAB mij verzocht in deze bundel te schrijven over 'corruptie in ontwikkelingslanden' (anderen schrijven over andere aspecten), beperk ik mij tot dat verschijnsel, niet omdat met name in ontwikkelingslanden corruptie zou voorkomen.

Corruptie komt over de gehele wereld voor. Dit weten we niet maar we vermoeden het, evenzo vermoeden we met vele anderen (o.a. Swarttouw) dat het over de gehele wereld toeneemt. Vermoedelijk is de in geld gemeten absolute omvang van corruptie in ontwikkelingslanden kleiner dan 'bij ons' gezien de kleinere schaal van hun geldeconomieën. Daartegenover staat dat de omvang van corruptie gemeten in verhouding tot de nationale budgetten in Derde Wereldlanden vermoedelijk van veel grotere betekenis is dan in de geïndustrialiseerde wereld.

Dat ik mij beperk tot Afrika hangt samen met het feit dat ik alleen ten aanzien van Afrika enige kennis kan claimen.

3 Corruptie aan de top

Mobutu, de president van Zaïre, wordt geacht een privévermogen in de orde van grootte van 4 miljard US dollars te hebben opgebouwd. Dit zou overigens best een soort gemiddelde kunnen zijn want zijn fortuin is door David Obey, Lid van het Huis van Afgevaardigden in de VS in 1991 geschat op 'ten minste 2,5 miljard dollar in immobilia en goederen'. Dat is heel wat lager dan de schatting van de oppositie in Zaïre dat het zes miljard dollar zou zijn, maar ook 2,5 miljard is nog steeds heel wat in een land met een jaarinkomen per hoofd der bevolking van 180 dollar. Mobutu zelf (1992) erkent 50 miljoen dollar op de bank in Europa te hebben alsmede enkele kleinere bezittingen dat wil zeggen een villa in Genève, vijf huizen in Brussel en een boerderij in Gbadolite met 20.000 stuks vee. Aardig is ook nog te weten - om een inzicht te krijgen in het bestedingspatroon - dat aan Mobutu ook het bezit wordt toegeschreven van een appartement van 800 m² in de Avenue Foch in Parijs, een villa met 32 kamers in Savigny (Zwitserland) en een 16e-eeuws paleis in Valencia (Spanje).

Zo in detail hoeven we niet alle hoge politici in Afrika langs te gaan, een enkele grove indicatie moge volstaan. Houphouët-Boigny, de in december 1993 overleden president van Côte d'Ivoire, was bij zijn overlijden 'een dollar-multimiljardair en waarschijnlijk een van de honderd rijkste mensen ter wereld' (Béchir Ben Yahmed, 1994).

Volgens Mamadou Ouattara (1991), ex-minister van Justitie van het veel armere Mali, wist de in 1991 verjaagde president Moussa Traore, gedurende de vijfentwintig jaar van zijn bewind een vermogen op te bouwen van 2,3 miljard US dollars, een bedrag ongeveer gelijk aan de nationale schuld van het land. Van hem werd jarenlang in Mali gezegd: 'laat hem maar zitten, want hij heeft zich al verrijkt. Zodra er een opvolger komt begint die ongetwijfeld ook eerst met de aanschaf van een appartement in Parijs, een kasteel in Zuid-Frankrijk en een vakantiewoning in Zwitserland en dat is altijd duurder.'

Hoe zo'n verrijking als die van Moussa Traore mogelijk is, kan blijken uit een ambtelijk bericht uit 1993 waaraan ik ontleen 'de corruptie problematiek in Mali wordt gedomineerd door illegale importen, die het resultaat zijn van een samenspel van overheidsfunctionarissen met lokale/internationale importeurs. De totale jaarlijkse schadepost

wordt geschat op 80 à 100 miljard CFA francs (toen nog 2 miljard Franse Francs of ruim 600 miljoen gulden). Ter vergelijking diene dat de jaarlijkse belastingopbrengsten eveneens worden geschat op circa 100 miljard CFA francs en dat de Nederlandse ontwikkelingssteun jaarlijks ruim 6 miljard CFA francs bedraagt.'

Personen als Mobutu, Houphouët-Boigny en Traore, zijn niet anders dan de Afrikaanse kompanen van beruchte corrupte persoonlijkheden als Somoza in Nicaragua, Duvalier in Haïti, Noriega in Panama en Marcos in de Filipijnen. Samen vormen zij de top van de ijsberg van omkoopbare top-politici en top-ambtenaren die per persoon wel minder bijeen harken, maar zich eveneens royaal laten betalen voor hun diensten.

De Britse ex-zakenman George Moody-Stuart (1992) met dertig jaar ervaring in een tiental landen gelegen ten zuiden van de Sahara en in een tiental Aziatische landen, schrijft uit eigen ervaring te weten, en goed gedocumenteerde details te hebben, van corruptie op grote schaal waarin top-politici en top-ambtenaren zijn betrokken in ieder van deze tien landen in Afrika en in acht van de andere landen. En van de twee landen waarvan hij het niet weet, zegt hij 'waarschijnlijk is hiervoor de reden dat ik deze landen niet goed genoeg ken'. Waar mogelijk vraagt hij ook anderen naar hun ervaringen. Zelden ontmoet hij dan een zakenman die ontkent van corruptie te weten. Hij constateert wel een ontwikkeling in de tijd. Was corruptie nog een 'taboe'-onderwerp in 1980, 'nu pretendeert niemand in de zakenwereld meer dat het niet een van de belangrijkste en schadelijkste factoren is in de ontwikkeling van de Derde Wereld.'

Ook voor Afrikanen is het geen taboe-onderwerp meer. De president van de African Association for Public Administration and Management (AAPAM) W.M. Wamalwa (1993), concludeerde: 'Het is algemeen bekend dat de rijkdom van sommige leiders gelijk is aan of hoger dan de nationale schuld van hun eigen land' en dit na de opmerking 'vele Afrikaanse landen verkeren in een betreurenswaardige staat van corruptie en van gebrek aan financiële verantwoording.'

De rijkdom wordt niet alleen onrechtmatig verkregen, maar vervolgens ook dikwijls weer onrechtmatig geëxporteerd. Volgens Ouattara (1991) schat de Directie voor Internationale Samenwerking en Humanitaire Hulp van het Zwitserse ministerie van Buitenlandse Zaken de

overschrijvingen van de opeenvolgende regeringen van Moussa Traore naar Zwitserse bankrekeningen op 1 miljard US dollars. En Arlacchi (1992) schat dat in de jaren 1976 tot 1985 particulieren uit ontwikkelingslanden 200 miljard dollar hebben overgemaakt naar rekeningen in het buitenland. Dit is ongetwijfeld niet alleen geld verkregen via omkoping en afpersing, maar het vermoeden is gerechtvaardigd dat heel wat ervan onrechtmatig is verkregen en vervolgens in veiligheid gebracht. Ook Houphouet Boigny gaf toe in een interview (Godeau, 1994) dat hij zijn geld had ondergebracht in Zwitserland. 'je zou wel gek zijn als je het in Afrika zou bewaren'.

De kapitaalvlucht uit vele landen in Afrika komt tot een niveau van 50% tot 80% van de nationale schuld. Het continu aan de nationale economieën onttrekken van grote sommen geld kan niet anders dan een desastreuze uitwerking hebben op de economische ontwikkeling in Afrikaanse landen.

4 Corruptie aan de basis

Aan de voet van die ijsberg ligt de kleine corruptie die al begint bij de geboorte-aangifte van een kind, een overlijdensbericht, het afhalen van een aangetekend stuk, de uitreiking van een paspoort of een rijbewijs, enz., waarbij een correcte afhandeling van een te verkrijgen kleine ambtelijke dienst pas verkregen kan worden door het betalen van een klein bedrag. Nog een stap verder gaat de kleine corruptie waarbij je een proces-verbaal bij een politieagent kunt afkopen voor een niet begane overtreding. Hij staat bijv. voorbij de straathoek en houdt je aan wegens het verzuim richting te hebben aangegeven. Bewijs maar eens dat je het wel deed! Of het omgekeerde, een douanebeambte kijkt je bagage niet na, maar verwacht een kleine financiële tegemoetkoming. In sommige landen moet je dan een slof sigaretten bovenin of bovenop je reistas leggen. Die verdwijnt onmiddellijk en verder heb je geen last. Een dollarbiljet in je paspoort of in je rijbewijs kan ook wonderen doen en veel tijd sparen.

Iets doen of juist iets nalaten tegen een kleine vergoeding aan de betrokken ambtenaar, de douanier, politieagent, het wijkhoofd. Niet betalen kan veroorzaken dat de dienst niet verleend wordt (je krijgt je rijbewijs niet of je moet eindeloos

terugkomen en wachten) of de betrokken ambtenaar voert zijn taak zeer nauwgezet uit en je krijgt wel een bekeuring of uit je bagage wordt verwijderd wat wellicht als contrabande beschouwd kan worden door een scherpshijper. Iedereen weet dat deze betalingen van steekpenningen niet mogen. 'Maar je moet wel, anders heb je geen leven'.

Dikwijls wordt voor deze kleine corruptie als rechtvaardiging aangevoerd dat de kleine plaatselijke ambtenaren wel moeten, omdat ze een veel te laag salaris krijgen, of omdat het salaris dat ze verdienen niet of pas maanden te laat wordt uitbetaald. In de tussentijd moeten ze wel kunnen leven. Verslechterende economische en sociale verhoudingen in vele derde wereld landen dragen zeker bij tot deze vormen van kleine corruptie en tot hun groei. De kleine corruptie verklaart echter niet dat politici die arm hun ambt aanvaard hebben, binnen de kortste keren rijk worden. Die laatsten zijn niet degenen die 'wel moeten om te kunnen overleven', maar zijn de politici en hoge ambtenaren die de haast legendarische 10% aan steekpenningen innen die een wijd verspreid gebruik zijn in het openbare leven in Afrika (Prah, 1993).

5 Hoeveel moet betaald worden?

Per definitie kan niet aangegeven worden wat in totaal aan steekpenningen in de wereld per jaar betaald wordt. Steekpenningen zitten verborgen in contracten onder termen als 'commissie betaald voor dienstverlening' (soms - dikwijls? - is het dan overigens ook geen smeergeld, maar een betaling voor echte dienstverlening, dat maakt onderzoek ernaar zo moeilijk). Of de te betalen steekpenningen zijn verwerkt in rekeningen voor de te leveren goederen, specificatie-wijzigingen, installatiekosten, onderhoudskosten, nalevering van onderdelen of kosten van bezoeken aan de leverancier in Europa, Amerika of Japan. Om toch een idee te geven van de totale omvang citeer ik een cijfer gegeven door Heering (1992) voor Italië, waar 'de politieke smeergelden alleen al een extra belasting betekenen van naar schatting 25 miljard gulden per jaar' (mogen we nu hoopvol zeggen, 'dat was in 1992?').

Niet elk contract in de Derde Wereld trekt uiteraard de aandacht op elk niveau van politiek en ambtenarij. De hiervoor reeds vermelde

Moody-Stuart geeft de volgende glijdende schaal van belangstellenden en de bij hen 'passende' betaling. Contracten in de orde van grootte van 200 miljoen dollar maken het waarschijnlijk dat de President van het land is geïnteresseerd. Rond de 20 miljoen dollar is een contract interessant voor de minister en zijn top-staf, rond de 2 miljoen dollar voor Directeuren-Generaal en rond 200.000 dollar voor directeuren. Aan steekpenningen moet minimaal gerekend worden op 5%, maar 10% is al een 'going rate' en er zit groei in naar het niveau van 20%. Niet alleen wordt het betalen van steekpenningen 'meer en meer gemeengoed', de betaling per contract gaat in procenten omhoog en wordt moeilijker op te brengen in een kostenbewust contract. Kon vroeger een leverancier nog wel eens de steekpenningen voor zijn eigen rekening nemen door genoeg te nemen met een lagere netto-winst op zijn contract, nu moet meer en meer het betaalde bedrag aan steekpenningen in de rekening worden meegenomen zodat de klant uiteindelijk ook zijn eigen steekpenningen betaalt. In het geval van ontwikkelingshulp is dat overigens voor de klant geen probleem: die krijgt geleverd wat hij wil en vindt de totale prijs van minder belang want de donor betaalt de rekening. 'International competitive bidding' wat dikwijls als een panacee wordt gezien om dit 'over-invoicing' te voorkomen, kan op zoveel manieren omzeild worden dat Moody-Stuart er zeer cynisch over doet. Vanuit mijn ervaring in de Derde Wereld kan ik hem hierin alleen maar bijvallen. Berucht zijn reeds de brieven, voornamelijk afkomstig uit Nigeria, waarin hooggeplaatste personen aan een zakelijke relatie in Europa aanbieden om geld verkregen uit 'over-invoicing' van ontwikkelingsprojecten samen te delen in een 'witwas'-regeling.

Voor leveranciers uit de geïndustrialiseerde wereld is in de regel het betalen van steekpenningen geen financieel probleem, zolang zij maar van te voren weten aan wie, en hoeveel er betaald moet worden. Dat wordt dan meegenomen in de berekening van de kosten van het leveringscontract. Onaangename verrassingen ontstaan als iemand 'vergeten' is dat die, nadat de contractuele prijs is vastgesteld, ook nog betaald blijkt te moeten worden. Dat kost dan de leverancier geld en dat is zelden de bedoeling van zaken doen. Een ethisch probleem is er al helemaal niet wanneer een lokale 'tussenpersoon' in de arm wordt

genomen die via het leveringscontract een 'commissie' betaald krijgt voor verleende en te verlenen diensten en die dan zelf uitmaakt hoeveel en aan wie steekpenningen betaald moeten worden. Van dat laatste weet de leverancier uit de geïndustrialiseerde wereld dan niets af. Dan geldt in het bijzonder het in paragraaf 2 gegeven citaat 'Daar hebben wij niet mee te maken, onze partner kent het land beter dan wij'.

6 Hulpbegrotingen vervuld door steekpenningen?

Als het juist is dat steekpenningen nu de omvang hebben bereikt van 5 tot 10 of zelfs 20 procent van de budgetten van uit te voeren hulpprojecten in ontwikkelingslanden, dan kan dit niet anders betekenen dan dat begrotingen in de donorlanden belast worden met aanzienlijke uitgaven die in elk geval niet de behoeften dekken waarvoor zij bedoeld zijn. Bij hulpbedragen in de orde van grootte van tientallen miljarden dollars per jaar aan Official Development Assistance (ODA) van alle OESO-landen gezamenlijk, gaat het dan dus om corrupt geld in de orde van grootte van miljarden dollars. Dichter bij huis is de orde van grootte te schatten aan de hand van de Nederlandse begroting van omstreeks 5 miljard gulden die besteed wordt aan bilaterale en multilaterale projecten en programma's in de Derde Wereld. Wordt het lagere percentage aangehouden dan 'verliezen' wij per jaar 250 miljoen gulden aan steekpenningen. Bij tien procent zou dit reeds oplopen tot 500 miljoen gulden. De grootte van deze bedragen laat ook zien wat er voor onze beleidsdoelstellingen in de Derde Wereld gewonnen kan worden, als we er zelfs maar voor de helft van de corrupte betalingen in zouden slagen die te verlagen of uit te snijden.

Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de minister voor Ontwikkelingssamenwerking zeer geïnteresseerd is en zijn steun geeft aan 'Transparency International', een internationale niet-gouvernementele organisatie die poogt een bijdrage te leveren aan de bestrijding van corruptie in de wereld.

7 Verkeerde besluitvorming

Na al het voorgaande klinkt het waarschijnlijk wat al te relaterend om nu te stellen dat toch het geld dat misbruikt is in het betalen van steekpen-

ningen niet het zwaarste verlies is dat wij allen lijden door de corruptie in onze wereldmaatschappij. Toch moet die relativering worden aangebracht. Het echte probleem van corruptie is dat het leidt tot verkeerde besluitvorming: de verkeerde leverancier of de verkeerde investeringsgoederen worden gekozen, de verkeerde plek voor een investering wordt aangewezen, de verkeerde prijs wordt betaald of zelfs het gecontracteerde goed of de gecontracteerde dienstverlening wordt in het geheel niet geleverd. Daarbij gaat het om aanzienlijk belangrijker bedragen en belangen dan de steekpenningen zelf. Het veroorzaakt bovendien een marktverstoring die onaanvaardbaar is omdat die nadelig is voor de betreffende activiteit en/of bevolking. Corruptie bevordert de inefficiency en maakt in contracten de 'kickback' belangrijker dan de kwaliteit van de levering. Een van de consequenties is dat overheidscontracten duurder zijn dan nodig is en dat dus alternatieve bestedingen voor het overheidsgeld van zowel donors als van het ontvangende land gemist worden.

Nederland als donor en Nederlandse leveranciers staan voor een levensgroot dilemma. Ervan uit blijven gaan dat geen steekpenningen betalen uiteindelijk de beste leveranciers in de markt zal laten winnen? Of niet optreden tegen omkoopingspraktijken omdat dit de Nederlandse ondernemer in een 'vervelende positie' zou brengen ten opzichte van zijn buitenlandse collega's? Hoe kun je het beste je concurrentiepositie verdedigen? Uiteindelijk is alleen maar één remedie aanvaardbaar, dat is corrupte praktijken overal waar dat kan bestrijden. Het beste wapen daartoe is informatie. Naarmate transacties doorzichtiger worden gemaakt, zal het moeilijker zijn voor enkelingen om zich aan die transacties te verrijken. Doorzichtigheid van besluitvorming wordt bevorderd daar waar allen bij die besluitvorming betrokken zijn. Democratie is daarom een voorwaarde voor corruptiebestrijding. Democratie als middel om macht te controleren en om wet en recht te garanderen. Daarmee wordt tevens al aangegeven dat we nog een lange weg in de wereld hebben te gaan alvorens we corruptie afdoende kunnen bestrijden.

LITERATUUR

- Arlacchi, Prof. Pino (1992), de *Volkskrant* van 13 maart tijdens de 5e Internationale Anti-Corruptie Conferentie in Amsterdam.
- Béchir Ben Yahmed (1994), Houphouët, in: *Jeune Afrique*, no. 1726, du 3 au 9 février, p. 15.
- Godeau, Remi (1994), l'Héritage, interview met Serge Guetta die Wereld Bank vertegenwoordiger was voor West-Afrika van 1979-1985, in: *Jeune Afrique* no. 1726 du 3 au 9 février, pp. 20-25.
- Havermans, Jos (1993), Kruistocht tegen corruptie, de internationale handelspraktijken van Nederland, in: *Onze Wereld*, november, p. 9.
- Heering, Aart (1992), Fenomenologie van de steekpenning, in: *Intermediair*, 6 november, 28e jrg. nr. 45, p. 65.
- Mobutu (1992), in: *Jeune Afrique* no. 1644 du 9 au 15 juillet, p. 13.
- Moody-Stuart, George (1992), 'Grand Corruption in Third World Development', part I The Cancer, Part II The Cure? 49 pp. (privé uitgave).
- Ouattara (1991), in: *Jeune Afrique* no. 1607 du 16 au 22 octobre, p. 20.
- Prah, prof. K.K. (1993), Socio-Cultural dimensions of ethics and accountability in African Public services, p. 55, in: *Ethics and Accountability in African public services*, edited by Sadig Rasheed en Dele Olowu, ISBN 92 9064 067 7, 308 pp.).
- SER (1987), 'Ervaringen van Nederlandse bedrijven in ontwikkelingslanden, dagelijkse praktijk van management en investeren in Afrika en Azië', samengesteld door R & D Consult te Moerkapelle, Commissie Ontwikkeling Bedrijven (COB/SER), Sociaal Economische Raad, (ISBN 90-6587-293-0, 228 pp.), p. 200.
- Wamalwa W.N. (1993), Causes and consequences of ethical crisis in Africa's public services, p. 45, in: *Ethics and Accountability in African public services*, edited by Sadig Rasheed en Dele Olowu, (ISBN 92 9064 067 7, 308 pp.).
- Wijnen, van (1992), in de *NRC* van 12 september.